

International Journal of Humanities & Social Science Studies (IJHSSS)

A Peer-Reviewed Bi-monthly Bi-lingual Research Journal

ISSN: 2349-6959 (Online), ISSN: 2349-6711 (Print)

ISJN: A4372-3142 (Online) ISJN: A4372-3143 (Print)

Volume-IX, Special Issue, June 2023, Page No. 203-208

Published by Scholar Publications, Karimganj, Assam, India, 788711

Website: <http://www.ijhsss.com>

DOI: 10.29032/ijhsss.v9.iSpecial.2023.203-208

“स्वातन्त्र्य-आन्दोलने संस्कृत-कविनां योगदानम्”

डॉ. सुदेव

सहायक अध्यापक, संस्कृत विभाग, पाँचमुड़ा महाविद्यालय, बाँकुड़ा, पश्चिम बंगाल, भारत

Abstract:

There would hardly be any person on this earth who does not love his nation, his birthplace. Even in Ramayana, Shri Ram has said – अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे लक्ष्मण रोचते। जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी॥

Like the writers of other languages, the writings of Sanskrit poets also worked to create awareness among the youth for their nation. They created national sentiments in the hearts of the people through their audio-visual poetry. These poets moved the minds of people through their works to free Mother India from the shackles of slavery. Writers of all languages have made a great contribution in liberating their nation.

Whenever we discuss or think about the freedom struggle, first of all we remember our fighters, who have played an important role in the freedom movement of our country. Similarly, the writings of many Sanskrit writers also awakened the feelings of freedom. We can recall writings of these poets who have played important role in the independence of the country by reading many books.

The knowledge we have in Sanskrit language is definitely received by us from learned people, but keeping in mind the security of knowledge, sages, sages, acharyas and poets have preserved that store of knowledge in the form of texts. If we look at our Sanskrit literature, we get unique descriptions of our country in the texts of Sanskrit literature and we can encourage them towards the independence of the country. All that is needed is to study those literary texts, whether they are small or epic, and acquire information in each text in detail or in short form.

“Lakshman Rocha the in your golden May Lanka”

जननी जन्म भूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी” (Ramayana)

Such verses inspired the fighters, and they inspired them on patriotism. Be it the movement of liberal nationalists or the movement of revolutionary nationalists, Sanskrit literature has been the source of inspiration for all. Mahatma Gandhi considered truth and non-violence as impenetrable weapons in the freedom movement.

Keywords: Indian, Sanskrit poet, independence, subservience, native land, self-nation, slavery, patriot, foreign ruler, Mother India, Bharat Vandana, heaven.

अस्मिन् स्वातन्त्र्यसङ्घर्षेण संस्कृतसाहित्यस्य बहुधा सम्बन्धोऽस्ति। आङ्ग्लशासने भारतीयैः यत् प्रकारस्य पारतन्त्र्यस्य अनुभविता, तत् एव संस्कृतलेखकानां रचनायामपि निदर्शनं दरीदृश्यते। संस्कृतविद्वांसः कविः च पारतन्त्र्यस्य विरोधाय स्वातन्त्र्यस्य पक्षे च स्वकलमस्य उपयोगं कुर्वन्ति स्म। अस्मिन् पृथिव्यां कदापि कोऽपि मानवः न भविष्यति यः स्वराष्ट्रं स्वजन्मभूमिं न प्रीतिः करोति। रामायणे अपि श्रीरामचन्द्रेण उक्तम्-

**अपि स्वर्णमयी लंका न मे लक्ष्मण रोचते।
जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।।**

अन्यभाषानिर्मातृणां इव संस्कृतकविनां लेखनानि अपि स्वराष्ट्रस्य नवयुवानः जागरूकाः कर्तुं कार्यं कृतवन्तः। स्वस्य श्रव्य-दृश्य-काव्यस्य माध्यमेन सः जनानां हृदयेषु राष्ट्रिय-भावनाः उत्पन्नवान्। एते कवयः स्वरचनाद्वारा जनानां मनः कम्पितवन्तः येन भारतमातरं दासतायाः बन्धनात् स्वतन्त्रं कृतम्। अस्य राष्ट्रस्य स्वतन्त्रं कर्तुं एतेषां सर्वेषां भाषालेखकानां महत् योगदानमभवत्। केचन प्रमुखाः संस्कृतलेखकाः तेषां कृतयः च यथा -

रामनाथ तर्करत्नः भवतः जन्म 1840 तमे वर्षे बङ्गदेशस्य शान्तिपुर इति स्थाने अभवत्। तेन स्वकाव्ये लिखितम् यत्-वशीकरणेन मनुष्यस्य शौर्यं नाशयति। दासत्वं जनस्य कृते शापोऽस्ति।

**हिनस्ति शौर्यं सुरुचिं रुणद्धि भिनत्ति चित्तं विवृणोति वित्तम्।
पिनष्टिं नीतिञ्च युनक्ति दास्यं हा पारतन्त्र्यं निरयं व्यनक्ति।।¹**

आश्रितत्वात् मृत्योः श्रेयः इति पुनः कविः लिखति।

**असुव्यपायेष्वपि नो जहीमः स्वतन्त्रतामन्तमन्त्रिणोऽद्य।
उपागतायां परतन्त्रतायां यशोधनानां शरणं हि मृत्युः।।²**

पण्डिता क्षमा रावः भवतः जन्म 1890 तमे वर्षे पूनानगरे अभवत्। तस्य पितुः नाम शंकर पाण्डुरङ्गः आसीत्। संस्कृतं विहाय मराठीभाषायां, आङ्ग्लभाषायां च रचनां कृतवती। 1954 तमे वर्षे तस्य मृत्युः अभवत्। तस्य तिस्रः देशभक्ति-रचनाः सन्ति - सत्याग्रहगीता, उत्तरसत्यग्रहगीता, स्वराज्यविजयः च। सत्याग्रहगीता (महाकाव्यम्) इत्यस्मिन् 1931-1944 ई. एतावताः घटनाः वर्णिताः सन्ति। एषा त्रिधा विभक्तमस्ति। अनुष्टुप् छन्दः अस्मिन् प्रयुक्तः। कविः लिखति यत् अहं जडचित्तः भवेयम्, परन्तु अहं स्वराष्ट्रं प्रेमः करोमि, तस्य यशोगीतञ्च करोमि।

**तथापि देशभक्त्याऽहं जाताऽस्मि विवशीकृता।
अत एवास्मि तद्गतमुद्यता मन्दधीरपि।।³**

कविः लेखकः वा दूरदर्शी भवति। पण्डिताक्षमारावस्य एतत् काव्यं पठित्वा स्वतः एव भवति। पण्डिता क्षमारावः तदा स्पष्टतया लिखितवती आसीत् यत् - यदि अस्माकं देशभक्ताः एवं वर्तन्ते तर्हि अस्माकं देशः एकस्मिन् दिने स्वतन्त्रः भविष्यति। तस्य वचनं सत्यं जातम् अद्य वयं स्वतन्त्रे भारते श्वसन्तः स्मः।

**कुर्वन्तो नित्यमेवं हि स्वातन्त्र्यं प्राप्स्यथाचिरात्।
स्वातन्त्र्यादपि भूतानां प्रियमन्यत्र विद्यते।।⁴**

गङ्गाप्रसाद उपाध्यायः उत्तरप्रदेशस्य एटा-मण्डलस्य नाद्रायग्रामे 1881 तमे वर्षे अस्य महापुरुषस्य जन्म अभवत्। सः स्वस्य आर्योदयमहाकाव्यस्य माध्यमेन देशवासिनः अवदत् यत् – देशस्य युद्धे वयं परस्परं भेदभावं, ईर्ष्याम्, दुर्भावं च विस्मृत्य एकीभवितुं प्रवृत्ताः भविष्यामः, तदा एव वयं आङ्ग्लान् इतः दूरीकर्तुं समर्थाः भविष्यामः। यदि वयं लघुविषयेषु परस्परं युद्धं कुर्मः तर्हि वयं कदापि स्वतन्त्राः न भविष्यामः।

पश्येत् को वा स्वहितविषयान् स्वार्थभावान् विहाय।
रक्षेत् को वा रिपुगणकराद् देशधान्यं धनं वा।
कुर्यात् को वा परवशहतां मातरं शल्यशून्यां
को वा भव्यां भरतधरणीं मोचयेच्छत्रुपाशात् ॥⁵

कविः पुनः कथयति यत् - यदि वयं चिन्तयन्तः स्मः - अन्यः कोऽपि एतत् कार्यं करिष्यति, तर्हि देशः कदापि स्वतन्त्रः न भविष्यति। अस्माभिः स्वयमेव अग्रे गन्तव्यम्।

काङ्क्षामात्रमलं नृणां न हृदये साध्यस्य पुतौ क्वचित्
योग्यायैव ददाति वाञ्छितफलं विश्वम्भरः सर्वदा।
यावद् दुष्टगुणास्त्यजेन्न जनता जातीयताघातकान्
तावच्छक्तिमुपैति नैव न च वा मुञ्चेत पराधीनताम् ॥⁶

हरिप्रसाद द्विवेदी शास्त्रीः उत्तरप्रदेशस्य अलीगढमण्डलस्य बाणग्रामे 1892 ई. तम् वर्षे अस्य लेखकस्य जन्म अभवत्। स्वकाव्ये कथयति यत्- गङ्गायाः तरङ्गाः स्वप्रवचनं कुर्वन्ति यत्- मनुष्याः अपि जाति-धर्मात् उपरि चिन्तनीयाः। तदा एव राष्ट्रस्य प्रगतिः भविष्यति।

त्रिधाराणां यस्मिन् पृथगगभुवां सङ्गमवरः
स्वरूपाद् भिन्नानां दिशति लहरीणां कलकलैः।
गुणैर्जात्या रूपैरिह जगति भिन्नैरपि जनै-
र्मिथः सङ्गन्तव्यं सुमतिमुखसिद्धयै सहृदयैः ॥⁷

अप्पा शास्त्री राशि वडेकरः तस्य जन्म कोल्हापुरे 1873 तमे वर्षे अभवत्। तस्य पितुः नाम सदाशिवशास्त्री आसीत्। 1913 तमे वर्षे अक्टोबरः इति मासाङ्के 25 दिनाङ्के तस्य मृत्युः अभवत्। भारतं वशीकरणस्य शृङ्गाभ्यां मुक्तुं कविः बोधशैल्याः साहाय्यं गृहीतवान्। सः स्वस्य कवितायां (पञ्जरबद्धः शुकः) लिखति यत्- हे शुकः, त्वं सुवर्णपञ्जरे निरुद्धः असि, सुखी भवे इति।

शुक सुवर्णमयस्तव पञ्जरो विविधरत्नचयप्रतिमण्डितः।
कलयते हृदयं न मुदान्वितं समपसार्य मनः क्लममन्वहम् ॥⁸

सः पुनः लिखति यत् – दासत्वं मृत्युसदृशम् अस्ति। शुकस्य समर्थनं गृहीत्वा देशवासिनः अवगत्य कविः वदति – हे शुक! एतत् सुवर्णपञ्जरं पञ्जरं न मन्यताम्, अस्मिन् पञ्जरे स्थिताः शलाकाः मृत्युमुखाः एव सन्ति।

शुक सुवर्णमयस्तव पञ्जरो न खलु पञ्जर एष विभाव्यताम्।
मुखमिदं ननु हेमशलाकिका- रदनशालि मृतेरतिभीषणम् ॥⁹

हरिदास सिद्धान्त वागीशः बङ्गालस्य फरीदपुरमण्डलस्य कोतालपाडा-अंशिया ग्रामे 1876 ई. तमे वर्षे तस्य जन्म अभवत्। 1961 तमे वर्षे तस्य मृत्युः अपि अभवत्। 'मिवारप्रतापम्' इति नाटके यवन-आक्रमणकान् अवगत्य कविः कथयति यत् यूयं सर्वे स्वदेशं गच्छन्तु। भवतः निवासः अस्माकं भारतस्य अनुकूलः नास्ति यथा शरदकाले मेघाः।

हिन्दुस्थाने यवनवसतिर्नोचिता भारतेऽस्मिन्
नीहारौघस्थितिरिव शरद्वोम्नि नक्षत्रदीप्ते।
तस्मादस्मान्निजनिजधिया यात यूयं स्वदेशान्
अस्रस्रोतः स्रवतु न खलु छिन्नभिन्नाच्छरीरात् ॥¹⁰

रेवा प्रसाद द्विवेदी: तस्य जन्म मध्यप्रदेशराज्यस्य सीहोर (मण्डलस्य) ग्रामे नादनेर् ग्रामे 1935 तमे वर्षे अगस्तमासस्य 22 दिनाङ्के अभवत्। पितुः नाम पंडित नर्मदाप्रसाद दुबे आसीत्। तस्य मूलनिवासस्थानम् इलाहाबाद-नगरस्य समीपे काडा-नगरमासीत्। परन्तु पश्चात् सः मध्यप्रदेशस्य स्थायिनिवासी अभवत्। स्य पिता ज्योतिषी, संस्कृतस्य महान् विद्वान् च आसीत्। सः संस्कृतसाहित्यस्य प्रख्यातः कविः, नाटककारः, समीक्षकः च अस्ति। तेषां नानाशास्त्रेषु महती वेगः भवति। अस्य अनेकाः कृतयः सन्ति - त्रीणि महाकाव्यानि - उत्तरसीताचरितम्, स्वातन्त्र्यसम्भवम्, कुमारविजयम् च। अन्ये काव्यानि सन्ति शतपत्रम्, मातन्त्रम्, सरशैव्य, संस्कृतिकाम्, प्रतिष्कम् इत्यादयः।

‘स्वातन्त्र्यसंभवम्’ आचार्य रेवाप्रसाद द्विवेदी विरचितं महाकाव्यं वर्तते। ‘स्वातन्त्र्यसंभवम्’ इत्यस्य अर्थः शैवशास्त्रे इव स्वातन्त्र्यम्। काश्मीरस्य शैवधर्मे मोक्षार्थं प्रयुक्ता परिभाषा स्वातन्त्र्यमस्ति। **“स्वातन्त्र्यस्य सम्भवः जन्म महिमातिशयश्च यत्र वर्णितः तत् काव्यम् स्वातन्त्र्यसम्भवम्”** अर्थात् देशभक्त नायकः महिमातिशय अपूर्वः पराक्रमस्य वर्णनं देशस्य स्वातन्त्र्यप्राप्तौ प्रकटितम्, यस्मिन् सः ‘स्वातन्त्र्यसंभवम्’ इत्यस्य काव्यमस्ति।

काव्ये एकस्य अधिकस्य स्वातन्त्र्यसङ्घर्षस्य चित्रणं भवति अपरस्य च व्यक्तिगतस्वतन्त्रतायाः अर्थात् मोक्षस्य। अस्मिन् महारानीलक्ष्मीबाई, कमलानेहरू, मोतीलालनेहरू, लालबहादुरशास्त्री, श्रीमती इन्दिरागान्धी इत्यादीनां जीवनवृत्तेः सारणीः प्रमुखतया प्रदर्शिताः सन्ति। भारतीयस्वातन्त्रतासङ्घर्षे सक्रियरूपेण भागं गृहीत्वा आङ्ग्लानां दन्तानाम् अम्लीकरणं कृतवती वीरङ्गना महारानीलक्ष्मीबाई इत्यस्याः सम्पूर्णजीवने प्रकाशं क्षिप्य द्वितीयसर्गे कथयति यत्-

तामेव कालरात्रिं श्रीदेवी कुक्षीगृहे स्फुरन्तीम्।
गोपाङ्गनाचीरहरो मुरारिः स्मरारि साक्ष्ये परिपस्पर्शीति ॥¹¹

तां कालरात्रिं नमामि या गोपीनाशक श्रीदेव्याः गर्भात् जातः कामदेवशत्रुमुरारी (श्रीकृष्ण) जन्म साक्षी भवति।

पंचप्रशाखीं दधते कराग्रे जङ्घां जविष्ठां प्रपदे सगुल्फाम्।
वक्षश्च भालं च भुजद्वयीं च वितन्वते कर्मविभो! नमस्ते ॥¹²

यस्य कारागारे पञ्चशाखासरस्वती निवसति, यस्याः सुदृढोरुः, वक्षःस्थलः, भालः (शिरः) तथा च दृढसगुल्म इव बाहुद्वयं कार्यं विस्तारयति अर्थात् कार्यं कर्तुं प्रेरयति इति तस्मै लक्ष्मीवायस्य नमस्कारः।

आ दक्षिणाब्धिप्रसरं सुमेरोर्मूर्ध्नो धरां व्याप्य समुल्लसन्तं।
अब्धिनिवेणीप्रणताङ्घ्रिभ्रमूलं वन्दामहे भारतवर्षविष्णुम् ॥¹³

समुद्रात् दक्षिणे सुमेरुपर्वतपर्यन्तं प्रसृता भारतभूमिः वयं भजामः, सा आनन्दपूर्णा अस्ति, त्रिपक्षतः जलेन परिवृता इति कारणात् समुद्रजलस्य पादप्रक्षालनमिव भासते भारतमाता सुमेरुश्च यथा पर्वतस्तस्य मूर्तिः।

वैदेशिकव्याथशिलीमुखेषु लाजप्रवर्षेष्विव सञ्चरन्तः।
राष्ट्रं निजं ये पिपुरत्यमीभ्यो नमो नमो वीरवृषाकपिभ्यः ॥¹⁴

वयं तादृशान् वीरान् देशभक्तान् योद्धान् नमस्कारं कुर्मः, येषां जागरूकता कर्तव्यनिष्ठा च विदेशीयशिकारीणां (विदेशीयानाम् आक्रमणकारिणः) अस्माकं देशे प्रवेशं न करोति, यथा विवाहसमये लाजहोमरूपेण वर-वधूः अग्निं परितः भ्रमन्ति तथा तेऽपि बहिः परिभ्रमन्ति।

ऋषि अरविन्दः अस्य महापुरुषस्य जन्म 1872 तमे वर्षे अगस्तमासस्य 15 दिनाङ्के कलिकातानगरे अभवत्। रवीन्द्रनाथस्य 'जातीय-संगीतम्' यथा अस्मान् प्रेरयति, यथा वंकिमचन्द्रस्य 'वंदेमातरम्' अस्मकं मनसि शिहरति तथा श्रीअरविन्दस्य 'भवानीभारती' काव्यमपि अस्मान् हृदयान् रोमाञ्चयति। 1986 ईशवीयाब्दे पण्डिचेर्याश्रमात् काव्यमिदं प्रकाशितम्। नवनवतिश्लोकविशिष्टे अस्मिन् काव्ये देशमातृकायाः स्तुतिं कृतं कविना। अस्मिन् काव्ये श्रीअरविन्दः देशमातृकां भवानीरूपेण कल्पयति।

अत्र प्रत्येकं देशवासी जागर्तु, आङ्ग्लविरुद्धं गर्जतु - एतत् कविः कामयते -

भो भो अवन्त्या मगधाश्च वज्रा अंगा कलिंगाः कुरुसिन्धश्च ।

भो दक्षिणात्याः शृणुतान्ततोला वसन्ति ये पञ्चणदेषु शूराः ॥¹⁵

उत्तिष्ठ भो जागृहि सर्जयाग्रीन् साक्षीदधि तेजोऽपि परस्य शौरेः।

वक्षः स्थितेनैव सनातनेन शत्रुन् हुताशेन दहन् नटस्व ॥¹⁶

वहिरागत्य कविः भारतमात्रा सह युद्धरतं राक्षसराजं अपश्यत्। सूर्ये उदिते दानवस्य विनाशं अभवत्। तदा सर्वेः भारतवासिनः दुःखं नश्यन्ति, सर्वेः च मातुं स्तूतिं कृतवन्तः।

एवं प्रकारेण वयं पश्यामः यत् देशस्य प्रत्येकं व्यक्तिः स्वस्तरात् राष्ट्रस्य स्वतन्त्रं कर्तुं स्वस्य योगदानं दत्तवान्। देशस्य स्वतन्त्रं कर्तुं देशस्य नवयुवानां सहस्राणि स्मिन्तेन मृत्युं आलिङ्गितवन्तः। अद्य पुनः तस्यैव राष्ट्रस्य दासत्वं मुष्टिभ्यां जनाः प्रवृत्ताः सन्ति। ते राष्ट्रविरोधिनाराः उत्थापयन्ति। जातिवादः, धर्मवादः, क्षेत्रवादस्य विषये ते युद्धं कुर्वन्ति। यत् अस्माकं राष्ट्रायकाः स्वप्नेषु अपि न कल्पयिष्यन्ति स्म। किं सहस्राणि भगिन्यः अस्य दिवसस्य दर्शनार्थं स्वस्य आग्रहस्य सिन्दूरं मार्जितवन्तः? सहस्राणि मातरः अङ्कं त्यक्तवन्तः आसन्। किं पितुः छाया सहस्रबालानां शिरसा अस्य दिवसस्य दर्शनार्थम् उत्थितः? अद्यत्वे पुनः राष्ट्राय तदेव राष्ट्रैकतायाः आवश्यकता वर्तते, यत् अस्माकं पूर्वजैः रोपितम् आसीत्। एवं प्रकारेण संस्कृतकविनां सूक्ष्मदृष्टिः स्वातन्त्र्यस्य संग्रामकालस्य सह गच्छति स्म, यस्मात् कारणात् तेषां लेखनी सहस्राणि पृष्ठानि लिखितवती इति।

पादटिप्पणी:

- 1) आधुनिक संस्कृत साहित्य का इतिहास, सम्पादक डॉ. जगन्नाथ पाठक, उ.प्र. संस्कृत संस्थान प्रकाशन, लखनऊ, संस्करण 2000 ई., पृष्ठ संख्या 23
- 2) आधुनिक संस्कृत साहित्य का इतिहास, सम्पादक डॉ. जगन्नाथ पाठक, उ.प्र. संस्कृत संस्थान प्रकाशन, लखनऊ, संस्करण 2000 ई., पृष्ठ संख्या 23
- 3) तदेव, पृष्ठ संख्या 32
- 4) तदेव, पृष्ठ संख्या 33
- 5) तदेव, पृष्ठ संख्या 34
- 6) तदेव, पृष्ठ संख्या 35
- 7) तदेव, पृष्ठ संख्या 105
- 8) तदेव, पृष्ठ संख्या 145
- 9) तदेव, पृष्ठ संख्या 278
- 10) तदेव, पृष्ठ संख्या 399

- 11) स्वातन्त्र्यसंभवम्, द्वितीय सर्ग, श्लोक-4
- 12) स्वातन्त्र्यसंभवम्, द्वितीय सर्ग, श्लोक-6
- 13) स्वातन्त्र्यसंभवम्, द्वितीय सर्ग, श्लोक-7
- 14) स्वातन्त्र्यसंभवम्, द्वितीय सर्ग, श्लोक-8
- 15) भवानीभारती, श्लोक- 23
- 16) भवानीभारती, श्लोक-25